

175 ЖЫЛ

Абай Құнанбайұлының мерейтойы

Преамбула

Жас кезім. Атам екеуміз ауыл сыртын-да, іргедегі Жарлы өзені тұсында, сай-сала, иірім, су жағасын қуалай, бітік өскен қалың қау, көк шалғын арасында, жүзін ұзақ, мұқият қайраған ақ азу, қара шалғымен жапыра құлатып шөп шауып жүргенбіз. Шілде уақыты тамылжыған тамызға ұласып келе жатқан жаймашуақ ұлы шак. Үш-төрт жастағы менің сұрақтарым көп. Естіген нәрсемді сұраймын. Атам дембіл-дембіл тоқтап, шарықты шалғы жүзіне тақап жанып-жанып қояды. Сосын, құлашын сермеп, ақырын сырғи жүрген шалғы соңынан бірқалыпты жылжып отырады.

Бұл жаз айлары Арқа жұрты күн нұрын төгіп, тылсым бақыт кешетін мезгілі. Көрші шабындықта Тәңірберген қонсы құрал-сайманын түгендеп жатыр. Шаруасын бітіріп, шалғы түскенше, бір келіп амандасып кететін гадегі.

— Өу, ассалаумағалейкүм, Төке, — дейді қасымызға тақап келе жатып, таяғанда екі қолын беріп, екеумізбен де амандасады. — Уағалейкумассалам! Кезін көлекелеп төңірегін шолады. Қазбауыр бұлттар аспаннан ажырап, жерге салбырап түсіп келе жатқандай көрінеді. Күн ысып барады, шұғыла шашып тас төбемізден алабөтен жарқырайды, бұл уақыт — қыр даланың ең жылы маусымы. Тәңірберген маған қарап, сөзін жалғайды: — Немереңізбен шығыпсыз ғой.

Атам шалғысын көтеріп, жүзін тексеріп тұрады, ежелгі дағдысы, қолы қалт етсе, абайлап сауасын тигізгіз, жүзі кетіп қалған жок па деп, бір қарап, тексеріп қояды.

— Иә. Жұмсауға да бір адам керек. Қолқанат, — дейді сосын.

— Еңбекке баулыған жақсы, ертен қызығын өзі көреді. Бұл сауалға да атамның жауабы дайын, іле-шала тіл қатады: — Өрине... бірақ сана бермесе, тағы болмайды. Бұл қарак — аса саналы, ынталы, елгезек бала.

Тәңірберген шалғы салуға ерініп тұрған сияқты. Сағатына бір көз жүгіртіп қойып, тағы әңгіме бастайды. Атам да асықпайды, шөпшілердің бұл әдегі аса бір аяулы нәрсе, пішен кезінде көп сыр айтылады, өткен-кеткен қозғалады, әредік дау туып жатады, бір-біріне ренжіп, кетісіп қалатындар да болады. Мен ес жиып келе жатқалы ауыл арасындағы әңгіме-дүкенде Абай есімі көп аталады, шер тарқатысқанда, аман-саулықта, топтасып өрістен қайтқан малды күткенде жиі қайталанады, сөзіне дәлел келтіргенде, дерегіне дәйек іздегенде, ұлы ақынға жүгінеді, арқа сүйеп, негізге ала сөйлейді, көкірегі даңғыл Абай хакімнің даңқы, тылсым даналығы бөріне жетеді, кейде менің де данышпан Абай атам секілді дүниедегі ең ақылды адам болғым келеді.

Оның Абайдан бір нақыл сөз айтайын деп келе жатқанын сөздім, жүзінен танып қойдым, Абайсыз әңгіменің тұздығы жоқ тәрізді көрінетін. — Абай айтқан екен, — деді ол, — «Бейнет көрмей, дәулет жок». — «Сап, сап, көңілім, сап, көңілімде» ғой. — Иә. Тағы бір айтатыны бар, бірақ қалқа бала тұр. Күлді. — Бейнетқор бала, шаруаға бейім өзі. — Жарайды, ақсақал, кеттім, қас қарайғанша осы тұсты бітіріп алсам.

Мұхтар Әуезов

Әсілі, Абайды әуелі Алаштың өзіне, кейін төрткіл дүние жұртына кеңінен таныстыру жолында ғұлама заңғар жазушымыз Мұхтар Әуезов орасан зор рөл атқарды. Ғылыми (абайтану) қалыптастырды, шығармашылығын (өлендері, «Қара сөзі») бір жүйеге келтірді (зерттеді, реттеді), көркем образын («Абай жолы» роман-эпопеясы) сомдады (жазды).

Ұлы ақынға байланысты ұзақ жүргізілген жұмыстар өз жемісін берді. Нәтижесі, бүгінде хакімнің қазақ руханиятындағы түбегейлі, орнықты орны, тиянақталған шығармалары ешқандай күмән туғызбайды. Әуезов — Абылай хан, Кенесары, Абай кадіріне жеткен қаламгер. Кенесары туралы «Хан Кене» атты пьеса жазды, сірә, 1928 жылы болса керек, ал 1930 жылға дейін пьеса екі-үш жерде қойылып үлгерді. Белгілі мұхтартанушы Мамай Ахет куәлігінше, Мұқан Абылай туралы үлкен шығарма жазуды ойластырса керек, көп дерек жинап қойған көрінеді.

Абайды дүние жүзіне әйгілеген Мұхтар Әуезов өз міндет-миссиясын XX ғасырда

Абай философиясы: шығу тегі, қалыптасуы және дамуы

(Әссе)

Қолжазбы жасапты Амантай КИПС, -190

толығымен атқарып, орындап кетті. Кемел ақынның аяулы бейнесі, сәулелі отбасын, зиялы ортасын, кертартпа қатыгез заманын кейіптеуде виртуоз қалам иесі барша талантты, қарым-қабілетін, оқып-білгенін сарп етті. Тіпті бүкіл өнерін, күллі өмірін, бар күш-қайратын осы мақсатқа сарқа жұмсағаны рас.

Абай, әрине отбасынан басталады. Десек те, хакім өмірінде елеулі із қалдырған, дүниетанымы қалыптасуына айрықша, қомақты үлес қосқан жарқын да жақын тұлғалар бар. Солардың бірі де бірегейі — Қалиолла.

Қалиолла Өскенбаев

Үйімде, сөрелері сіресіп тұрған үлкен кітапханамда, алғысөзін Мұхтар Әуезов жазған аса бір қымбат кітабым бар. Бұл — Қазақтың Мемлекеттік Көркем әдебиет баспасында 1961 жылы жарық көрген Абай Құнанбайұлы шығармаларының бір томдық толық жинағы. Редакциясын қарап, түсініктерді, жаңа материалдарды толықтырып баспаға дайындаған — Өбіш Жиреншин.

Ұмытылып бара жатқан есім. Немесе, қазір ғалымдардың өзара әңгімесінде ғана аталатыны болмаса, ел арасында ұмытылған ныспы.

Кітапта Абайдың туысы Қалиолла туралы көп мағлұмат беріледі: «Абайды алғашқы рет орыстың өнер-білімі, кітаптары мен, сонау алыстағы Петербурттағы, Москвадағы орыс интеллигенциясының салт-сана, тұрмысымен таныстырған адам Абайдың өз інісі Қалиолла Өскенбаев. Қалиолла Құнанбайдың Айғыз деген бәйбішесінен туған, ерте кезден-ақ оны әкесі орысша оқуға береді. Абай елде жүргенде Қалиолламен Петербургке хат жазысып, хат алысып тұрады. Жазғы демалыста елге келгенде Қалиолла астана тұрмысынан қойын-қонышы толы көптеген әңгімелер мен кітаптар ала келетін болған, осы кітаптарды үнемі оқып Қалиолламен іштей сырласып, пікір алысушы немерелес ағайындарының ішінде зерегі Абай болған».

Өбіш Жиреншин Қалиолла жайлы жеткізе жазады. Бірақ бізге мына бір детальдары айрықша маңызды көрінді.

«Қалиолла ең алғаш Семейде оқып, ондағы оқуды тауысқан соң, Омбыдағы Шоқан оқыған Кадетский корпуске түседі. Бұл Шоқан Уәлихановтан соң. Оны да бітіріп, корнет офицер деген атақ алып шығады. Бұл тәрізі 1863-69 ж. мөлшерінде. Бұдан соң Қалиолла Москвадағы Павловский кавалерийский школды бітіреді. Бағзы бір мәліметтерге қарағанда Халел 1877-1878 жылдар орыс-түрік соғысына қатынасады. Онда да ерлік көрсетіп орыстың бір генералынан алғыс алады»...

Бұл кастерлі кітап маған, менің қолыма 2017 жылы Семейде тиді. Бір азаматтан сұрап алдым. Уақытша. Қасымда Сұлтан Ыбырай мен Омар Жәлелұлы бар. Бірақ кітапты қайтарып беруім қажет.

Ахмет, Тәкен, Зәки және Жабал

Сол бір балалық шақ жылдары мен Абай туралы құлағымға жеткен көп ғұлама сөздің бірін тұңғыш рет осылай санаммен естідім. Көрші Тәңірберген ақсақал қандай құпиясын айтпай кетті, білгім келді, Абайды ұғатын, түсінетін жасқа тез жету-ге құмартып қалдым. Кейін есейгенде, осы бір жайма-шуақ өленді талай рет ашып оқысам да, не айтқысы келгенін бірадамдай түсінсем де, өзімді өлең шындығынан ада-сып жүргендей сезінемін, бұл жерде Абай басқа бір нәрсені белгілегендей көрінеді де тұрады, еуропалық философиялық

жүйелер, еңбектер, кітаптар іздеген ақиқаттың көмескі бейнесі, асыл мұраты Абайдың осы бір өленіне сыйып кеткендей әсер қалдырады, бұл менің бала жасымнан шешімін табуға тырысқан өмір бойғы жұмбағымға айналды. Құпия күйінде, көлденең қалқып әлі көз алдымда тұр.

Жұмбақ жан десе — жұмбақ жан. Дәстүрлі орта, ата салтты ардақтаған көшпелі құндылықтар жүйесі талаптары, дала заңы, орыс низамы қаз-қатар қысқан алмағайып заманда, қыр етегінде, түзде, әлем ілім-білімін таныған данышпан қалай, қайтіп туып-өсті, қайдан келді, қай межеде қалыптасты, сұңғыла табиғаты, ойшыл қабілеті, жалпы адамзаттық шеңбердегі пайым қасиеті сыртында не тұр, кім бар, ол бізге небір мыңжылдықтар айналысқан математикалық күрделі есептерге бара-бар, қиын жұмбақтар тастап кетті.

Тәкен Әлімқұлов «Жұмбақ жан» атты еңбегінде Абай жолын дәп таниды:

«Сондықтан да Абай поэзияға төтенше жүктір артуға мәжбүр болды. Өбден тоқтасқан шағында туған қара сөздерін былай қоя тұрсақ, Абайдың фәлсапасы, эстетикасы, тұрмыстық толғаныстары оның поэзиясында, жұртқа тез тарайтын ұшқыр жанрда жатыр. Күн ілгері айта кету керек, Абайдың кейбір өлендерін орысшаға аударғанда, оның жалаң ақыл-гөй (дидактик), сырсыз шешен (риторик) боп көрінуінде осындай тарихи себептер бар. Осыған байланысты есте тұтатын және бір жайт, әдебиеттің жас кезінде, қалыптаспаған шағында поэзия әртүрлі міндет атқарып, әртүрлі жүк көтере береді. Горацийдің, Лукрецийдің поэмалары ғылыми трактатқа жатса, Ломоносовтың кейбір ұзақ толғаулары шаруашылықты уағыздауға мәжбүр болады. Бұған баяғы Авиценнаның жырмен жазған ғылыми еңбектерін қоссаңыз, поэзияның алғашқыдағы орнын оңай аңғарасыз».

Біздің білуімізше, кеменгер Абайдың екі жолы бар: бірі мақсат ретінде, бірі сол мақсатқа жетудің әдіс-тәсілі ретінде. Өлең-жырлары — ой-толғаныстарын халыққа жеткізетін ең тиімді жолы еді. Себебі «Төркіні тым әрідегі қазақ поэзиясының ұлттық өмірде араласпаған саласы жоқ» (Тәкен Әлімқұлов).

Аса заманауи, тіпті заманынан, дәуірінен озық тұрған Абай пайымы қазақ санасына тез жетуі үшін ақын өзі өмір сүріп отырған ортада атақ-абыройға ие, қоғамдық ақыл-ойға қожа, көне шежіреден бері Алаштын сана-сезімін, ұлт танымын билеп-төстеп келе жатқан халықтық жанрға бет бұрады.

Шұғыл жанр тез ұқтырады. Бірақ бұл жерде де Абайдың күрделі тұлғасы танылды. Ахмет Байтұрсынов атакты мақаласында («Қазақтың Бас ақыны»): «1903-ші жылы қолыма Абай сөздері жазылған дәптер түсті. Оқып қарасам, басқа ақындардың сөзіндей емес. Олар сөзінен басқалығы сонша, әуелгі кезде жатырқал, көпке дейін тосансып отырасын. Сөзі аз, мағынасы көп, терең. Бұрын естімеген адамға шашпан оқып шықсаң, түсініп, көбінің мағынасына жете алмай қалады. Көп сөздерін ойлаып дағдыланған адамдар болмаса, мың ара оқыса да түсіне алмайды. Не мағынада айтылғаны біреу баяндап ұқтырғанда ғана біледі. Сондықтан Абай сөздері жалпы адамның түсінуіне ауыр тиетіні рас», дейді.

Әйгілі академик Зәки Ахметов «Кемел ақын, кеменгер ойшыл» атты еңбегінде (Абай, Бірінші том, Өлендер мен аудармалар, Алматы, «Жазушы» баспасы, Алматы) төмендегідей қысын келтіреді: «Қазақтың зиялылары Елихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов

және Шәкерім Құдайбердиев, Мағжан Жұмабаев, Сұлтанмахмұт Торайғыров секілді өлең сөздің өрен жүйріктері Абай сөзінің қадір-қасиетін бірден-ақ әбден түсіне білді десек те, ұлы ақынның әдеби мұрасына біртұтас орнықты көзқарас қалыптастыру оңай болған жоқ».

Көрнекті абайтанушы-ғалым Жабал Шойынбет бір сұхбатында мынадай ой түйіндейді: «Абайды өзі өмір сүрген кезде қазақ халқы жете түсінбеді» деген пікірлерді естіп қаламын. Менінше, бұл дұрыс емес, ол қазақ халқын кемсіту секілді көрінеді. Сол кезде-ақ Абайды қазақ халқы өте сыйлаған. Қайта осы күні Абайды жете біле бермейтін сияқты көрінеді маған».

Зәкен мен Жабал айтқан екі ойдың арасында қайшылық тұрғандай көрінеді. Шын мәнінде, Абайды сырт айналған елі емес, қылшынан қан тамған Кеңес өкіметі еді.

Жабал сол интервьюде тағы бір жақсы пікір білдіреді.

«Көшпелі өмір болмысының ерекшелігіне орай, Абай туындыларының халық арасында таралу жолының үш жағдайда жүзеге аса бастағаны байқалады. Әуел баста, Абай өлендері ауызша біреуден біреу жаттап алып, әнге қосып насихатталып жатты. Екінші жағынан, ақын өлендері қолжазба түрінде біреуден біреу көшіріп алып, көзі қарақты санаулы сауатты адамдар арасында таралып жатты. Үшіншіден, ақын туындылары 1889 жылдан бастап баспасөз беттерінде әр қилы жағдайда басылым көріп жатса да, Абайдың көзі тірісінде өз атынан жарияланған емес».

Ницше

Біз Абайды қазақ кәсіби философиясының іргетасын қалаушы, іргелі категориялық түсінік аппаратын қалыптастырушы ойшыл тұлға тұрғысында танымыз (иманигүл, толық адам ілімдері туралы айтпаған күннің өзінде).

Хакім ой жазбаларында пайдаланған түсініктер, ұғым тұрғысында қалыптасып, орнысқан, іріктеліп, тиянақталған сөз қоры ойлаудың инструменті рөлін немесе қызметін атқарады.

«Болмыс», «сана», «бес нәрсе», «заман», «жүрек», «ақыл», «қайрат», «ар-ұят», «иманигүл», «махаббат», «бақыт», «бак», «толқын», «жаман», «жақсы», «көңіл» тәрізді ұғым сөздер — Абай философиясының кілті.

«Жүректің» (ынталы, шошыған, шын, өртенген, өрбіген, үрпиген, қапаланған, жаралы, сөнген) сан қилы түрі, «көңілің» (сезімпаз, күңгірт, қам, қара, сынық) бірнеше күйі бар.

Надан адам деген кім: «Көп айтса — болды, Жұрт айтса, қенді, Өлеті надан адамның?»

Демек, надан адам — тобыр, масса. Ортега-и-Гассет («Востание масс») пен Элиас Канетти («Масса и власть») тақырыбы. XX-XXI ғасырлардың өзекті мәселесі.

Канетти іргелі еңбегінде массаның мінез-құлқына сипаттама береді. Өтіп бара жатқанды өзіне қосып алады. Қосып алғанды өз тәртібіне бағындырады. Өз тәртібіне бағындырғаннан масса жасайды. Дербес ойсыз. Еркін емес, бір-бірін байлап, жібермей ұстайды. Масса өзін өзі басқарады, бірақ сыртқы ықпалға көнгіш, тәуелді, бодан. Оны күшейтіп тұрады. Тобырға ауқат пен қызық керек. Массаның ең қалың көрінісі — поп-эстрада, поп-мәдениет, поп-ғұмыр. Масса адамды ойлау қабілетінен айырады. Абай анықтаманы қалай дәл берген!

Абай категориялары Альбер Камю өзінің «Сизиф туралы аңыз» атты эссесінде талқылайтын экзистенциализм категорияларына ұқсайды. Жан-Поль

Сартр пәлсапалық еңбектері мен көркем шығармаларында қолданған Өлем мен Адам сипаттарынан аумайды. Өрі Мартин Хайдеггер терминдерімен үндес ұғымдар.

Кейбір академиялық ортада Абай философия емес деген пікір айтылып қалып жатады. Дәйек ретінде философиялық мұратын (көзқарасын, дүниетанымын, әлем пішінін) айқындайтын жүйелі еңбектері жоқтығын алға тартады.

Философияның өзі бірнеше деңгей-дәрежеге бөлінеді. Бірақ әрине біздің қарастырағылы немесе қарастырып отырғанымыз — кәсіби философиялық ілімдер.

Кез келген жүйенің арқа сүйейтін тіректері — онтология, гносеология, логика, эпистемология, этика, эстетика — секілді топтас бөліктері, сонымен қатар құрамына енетін заңдылықтары — диалектика, индукция, дедукция және логика.

Социологиялық-культурологиялық категориялар арқылы ақиқатты табу жолында ізденетін философия бар.

Бұл философия — шартты түсініктерге толы. Кейде, философия туралы қасаң ой-пайымдар да кедергі келтіреді.

Қазір философия постмодернистік құбылыстар жағдайында еркін кеңістікке шықты. Жаңа көкжиектері ашылды. Философия мен культурология теңесті. Адам табиғаттан ажырамай, дүниенің бір бөлігі, қала берді, басты бөлігі ретінде қарастырыла бастады.

Заттардан адамның өзіне көңіл бөлген философия енді пенде ғұмыры мағынасын, метафизикалық көңіл күйін, түрлі жағдайларын, үрей, қорқыныш, алаңдау-шылығын, панасыздығын, өзіне өзі жауапкершілігін, қорғансыздығын, мәңгілік болмыстың пенде алдындағы қысқалығын, уақытша екендігін, кісіліктің өмір таусылатындығымен қарама-қайшылыққа түсетіндігін, ар-ұяттың салыстырмалылығын, бәрін талқыға салуға кірісті.

Мен Абайды Ницшеге ұқсатамын. Екеуі де жырыш, ақын, ойшыл, қоғамтанушы, мәдениеттанушы, дінтанушы, ойларын білдіруге эпистолярлық жанрды тандап алған әмбебап философ.

Дионистік мұраттарын аполондық бейнетпен ашқан зерттеушілер. Қос философ та метафоралармен ойлайды. Ғұлама, терен ойларын қанатты сөздермен жазады. Бұл жазу мәнері жиырмасыншы жүз жылдықта үлкейіп көрінді. Модернизм, феноменология, экзистенциализм, структуралистер, герменевтика өкілдері, постструктуралистер, сан салалы постмодернизм ағымдары, тегіс цитаттық әдіс-тәсілді тандады.

Он тоғызыншы жүзжылдық перзенттері Фридрих Ницше мен Федор Достоевский — жалпы адамзаттың, жиырмасыншы ғасыр мәдениетінің негізіне, өзегіне айналды. Осы кезеңдегі өмір-мәдениет түсініктерінің барлығы аталған екі ойшылдың шығармашылығына сүйенеді.

Сонымен қатар XIX ғасырда дүниеге келген, еңбек еткен ұлы Абай қазақтың XX-XXI ғасырлардағы руханиятының темірқазығына айналды.

Ницше ешқашан аралықты немесе ортаны менземейді, ол әр уақ дәп тигізеді. Не бар, не жоқ. Қателеспейді. Адаспайды. Мүлт жібермейді.

Абай да. Әділ, анық, дәл. Екеуінен де, әсіре-академиялық түсініктегі философияны іздеудің қажеті жоқ.

Біздің Абай қазақ тақырыбы мысалында жалпы адамзаттық мәселелерді көтереді. Абайдың шығу тегі — көне Шығыс, есте жоқ ескі түркі замандары, Қазақ хандығы уақыты, Кенесарыдан кейінгі Алаштын хал-ахуалы, Ресей империясында айдауда жүрген орыс гуманистері, өз тегі.

Ницше еуропалық ой-сана дағдарысқа ұшыраған кезде дүниеге келді. Абай қазақ туы құлаған дәуірде туыды, жетілді, өсті.

Он тоғызыншы ғасырда қоғам кастерлеген бағалы құндылықтар ауысты, орта өзгерді, көзқарастар кеңейді. Ғылым қарыштап дамыды, ілімдер өрістеп, көбейді, сан алуан өндіріс түрлері күшейді. Жаңа дүниетаным қалыптасты. Табиғат құпиясына жеткен, болмыс жұмбағын шешкен адамзат дағдарды да, қуанды да, үміттенді де. Осы күйді ой талқысынан өткізіп, түсініп, жүйелеп, реттеп алмақшы болған еуропа қоғамы ұлы ойшылдарды тудырды. Көркем шындықты айтқан Виктор Гюго, Оноре де Бальзак, Федор Достоевскийлермен қатар ірі философтар түрлі болжамдар жасады, сәуегейлік танытты.

Иммануил Кант ізбасарлары Шеллинг, Гегель, Фихте таным мәселесін түйіндеп, Ницше, Шопенгауэр, Маркс, Энгельстер қоғамтануда, адамтануда үлкен-үлкен жаңалықтар ашты.

Қазақ сақарасында ұлы драмалар жүріп жатты.

Дидар АМАНТАЙ

Эссенің толық нұсқасын газетіміздің «Egemen.kz» сайтынан оқи аласыздар.